
10. समारोप

वैदिक काळापासून विकसित होत गेलेला हा भारतीय पुराणकथांचा प्रवाह भारतीय मनाच्या जडणघडणीतही स्थित्यंतरे करित आला आहे, जनमानसाला नीती-अनीतीचे विविध मार्ग, असंख्य रूप, त्यांचे चांगले-वाईट परिणाम उदाहरणांसह दाखवित आला आहे. अर्थातच ह्यात त्या त्या काळाचे व काळानुसार झालेल्या बदलाचे पडसादही उमटलेले आहेत हे निःसंशय.

या पुराणकथांची पार्श्वभूमी विश्वाच्या सा-या पसा-याला गवसणी घालणारी असते ह्यात नीती-अनीती यांचे देव व दानव स्वर्ग नरक यांच्या ढोबळ परंतु स्पष्ट स्वरूपात द्वंद्व असते या कथा बरेचदा मानवी पातळीवर असल्या तरीही घटना व पात्रे जमिनीपासून अधांतरी असतात. पात्रांना सुष्ट व दुष्ट रंगाचे मुखवटे असतात. त्यातील दुष्टांकडूनही सुष्टपणा घडतो व धर्मात्मे ही अधर्माचरण करतात. पण त्यात पुनः कोठल्या तरी शापाचा, शापामुळे झालेल्या विस्मरणाचा किंवा असाच काहीतरी देवनियोजित किंवा अलौकिक संकेत असतो.

या कथासृष्टीत वावरायचे तर त्याच्याच नियमांनी बांधले गेले पाहिजे. त्या सृष्टीतले नीतिनियम पापपुण्ये शापः उशाप या सर्वांना अर्थ असतो पण तो त्या कथांच्या परिघातच . हे जरी खरे असले तरी त्यातील नीती - अनीती ही परिणामकारक असते. माणसाला वाईटापासून परावृत्त करते. वाईटाचे अनीतीचे दाखविलेले दुष्परिणाम बघून मानवी मन त्यापासून परावृत्त होण्याचा, दूर जाण्याचा प्रयत्न करते व चांगल्याकडे आकर्षित होते.

भारतासारख्या विविधतेने नटलेल्या विशालकाय देशात राष्ट्रीय व सांस्कृतिक एकात्मता निर्माण करण्याचे महान कार्यही भारतीय पुराणकथा करित आहेत. मानवांमध्ये व्रताचरणाची प्रवृत्ती दृढमूल

करण्यास त्या साहाय्य करतात तर निषिद्ध कृत्ये वर्ज्य करण्याची प्रवृत्ती जोपासतात. आजही भारतीय समाजजीवनावर पुराणकथांचा हा ठसा प्रभावीपणे आढळतो. यातच या पुराणकथांच्या यशस्वीतेचे खरे गमक आहे असे वाटते.

पुराणकथांचे सामर्थ्य इतके प्रचंड असते की त्या जणू मानवी मनाला झपाटून टाकतात. माणसाचा मनावर व त्यायोगे बुद्धिवरही त्या प्रभाव गाजवतात. माणसाची तर्कशक्ती, विवेकशक्ती बधिर करण्याचे ही सामर्थ्य यांच्या जवळ असते.

हे पुराणकथांचे सामर्थ्य या प्रबंधाद्वारा दाखविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. यात पुराणकथांचे वर्गीकरण करून त्या त्या पुराणकथेतील नैतिकता वा अनैतिकता यांचा विचार केलेला आहे.

त्या दृष्टीने या समारोपाच्या प्रकरणात द्विरुक्तीचा दोष पत्करूनही प्रत्येक प्रकरणाचा सारांश सांगण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

सर्व प्रथम 'पुराणकथांचे स्वरूप' या प्रकरणात पुराणकथा म्हणजे काय ते सांगून त्यांची व्याख्या सांगितली आहे. नंतर पुराणकथांचे स्वरूप, त्यांची वैशिष्ट्ये, त्यांचे विविध विषय, त्यांची उद्दिष्टे, त्यातील साम्य, विरोध अशा व इत्यादी गोष्टींचा विचार यात केला आहे व प्रबंधाच्या नेमक्या विषयाचा सूतोवाच ही केला आहे.

नंतर दुस-या प्रकरणात नीती म्हणजे काय ? नीतिमूल्ये म्हणजे काय ? नीतिशास्त्र म्हणजे काय ? नीतिशास्त्राचे विविध प्रकार, नीतिमूल्यांची सापेक्षता, सामाजिक दृष्ट्या नीतिमूल्यांचे महत्त्व, पुराणकथा व नीतिमूल्यांचे नाते इत्यादी विषयी प्रतिपादन केलेले आहे.

सर्व प्रथम निसर्गघटनाविषयीच्या पुराणकथा यांचा विचार केलेला आहे. यात प्रामुख्याने आपल्याला असे जाणवले आहे की, निसर्गातील विविध घटकांवर चेतनागुणाचा आरोप करून त्यांचे मानवीकरण करण्याचा प्रयत्न झालेला आहे त्यामध्ये इंद्र या देवतेचे विविध इंद्रकथांद्वारा व्यक्तिचित्र उलगडलेले आहे व ते उलगडताना त्याच्यावर झालेल्या मानवीकरणाच्या आरोपात प्रतिबिंबित झालेल्या नैतिक कल्पना, याची ही

चिकित्सा केलेली आहे, त्याच्या गुणांची प्रशंसा करताना त्याच्या अवगुणांची नोंद, त्याच्या कथांमध्ये जाणवणा-या अनैतिकतेचा उल्लेख त्या अनैतिकते मागील कारणमीमांसा याचा आढावा घेतलेला आहे.

पुढील प्रकरणात नक्षत्रकथा त्यातील नीति-अनीतीच्या कल्पनेचा परामर्श घेण्यात आला आहे. अर्थात या कथा अत्यंत प्राचीन असल्याने त्यांचे संदर्भ आज वेगळे आहेत परंतु कालाच्या कसोटीवरही अनैतिक म्हणून जाणवणा-या गोष्टींचा निषेध करावा लागलेला आहे. उदाहरणच सांगावयाचे तर प्रजापतीचे आपल्या कन्येशी असलेले अनैतिक संबन्ध.

या नक्षत्रकथांच्या जोडीलाच उत्पत्ती व प्रलय या शाश्वत मूल्ये कथन करणा-या उत्पत्तिकथा व प्रलयकथा यांचाही विचार केला आहे. अर्थात उत्पत्ती व प्रलय म्हणजेच अंत शाश्वत असले तरीही त्या सांगणा-या कथांतून आलेल्या इतरही नीति-अनीतीच्या कल्पनांचा विचार झालेला आहे.

त्यानंतर स्त्रीविषयक पुराणकथांची नीतिधारणा कशी होती व ती आज कितपत योग्य व अयोग्य वाटते याची चिकित्सा केलेली आहे. जबाला, सावित्री, अन्नसूया, शर्मिष्ठा यासारख्या स्त्रिया आपल्यापुढे उच्चतम आदर्श निर्माण करतात. तर देवयानी सारखी स्त्री द्वेष, मत्सर, आदि गुणामुळे दुर्लक्षित, तिरस्करणीय वाटते. तर केवळ परिस्थितीमुळे आयुष्याची स्नेहोलपट सोसणारी अंबा सहानुभूतीस पात्र ठरते, चित्रलेखे सारखी सामान्य स्त्री-दस्तीही आपल्या निखळ भैत्रीमुळे कौतुकस पात्र होते. वस्तुतः या सर्वच स्त्रिया आपल्या ठिकाणच्या काही असामान्य गुणामुळे, थोर नैतिक आचरणामुळे आदर्श ठरलेल्या आहेत अर्थात या कथांचा उल्लेख हा प्रातिनिधिक स्वरूपाचा केला आहे.

काही कथा या केवळ नैतिक मूल्य रुजविण्यासाठीच सांगितल्या गेल्या आहेत. या मूल्यांचा उद्घोष करण्यासाठी कित्येकदा अतिरंजीतपणा, अवस्तवता यांचाही आधार घेतलेला आहे. अर्थात अशा कथांचा मूळ उद्देश केवळ समाजाला योग्य मार्गदर्शन करणे व समाजापुढे आदर्श निर्माण करणे हाच असल्यामुळे त्या कथांतील वर उल्लेखिलेले दोष संपूर्णतः दुर्लक्षित करावे लागले आहेत व त्या कथांतील मर्म, त्यांनी सांगितलेली नीतिमूल्ये यांचाच प्रकर्षाने विचार केलेला आहे. उदा. च द्यावयाचे तर अंबरीषाचा चांगुलपणा

पराकोटीचा वर्णिलेला आहे. इतके चांगले असणे हाही एक प्रकारे दोषच आहे असे या कथेपुरते वाटू लागते अर्थात् त्यातील अतिशयोक्ती लक्षात घ्यावी लागते व अंबरीषाकडे अत्यंत उच्च आदर्श म्हणूनच बघावे लागते.

जशा वरील काही पुराणकथा या केवळ समाजाला नैतिक आदर्शांचे मार्गदर्शन करणा-या आहेत तशा काही कथांमध्ये याच्या उलट ही चित्र आपल्याला जाणवते म्हणजेच काही कथा अनैतिमान भासतात.

अशा कथांमधून सरळ सरळ नरहत्या, फसवणूक, आप्तसंभोग इ. अनैतिक मूल्यांचा पुरस्कार केलेला आढळतो. अशा कथा ह्या अत्यंत थक्क करणा-या असतात. परंतु त्याचबरोबर मानसशास्त्रीय दृष्टीने विचार केला तर प्रत्येक चांगल्या विचाराबरोबर वाईट विचारही असतोच दोघांचेही एकत्रितच अस्तित्व असते. प्रश्न असतो तो नीरक्षीरविवेकाचा, चांगले वा वाईट निवडीचा अशावेळी कमकुवत मन, अविचारी, अपरिपक्व मन वाईटाचा पुरस्कार करते. त्यातून पुढे होणा-या दीर्घ परिणामांचा ही विचार करण्याची कुवत त्या मनाकडे नसते अशा मानसिक अपंग, विकृत लोकांकडून अनैतिक वर्तन होते ते या कथांमध्ये दिसते.

अर्थात वरवर पाहता या कथा अनैतिमान भासतात कारण त्यातून अनैतिक मूल्यांचे वर्णन केलेले असते. परंतु त्या अनैतिकतेचे भीषण परिणामही दाखविलेले असतात व त्यामुळे समाजाला एकप्रकारे धोक्याचा इशारा देऊन या कथाही सत्कर्म करीत असतात असे दिसते. अर्थात सर्वच कथा अशा आहेत असे नव्हे महाभारतातील माधवीचीच कथा घेतली तर ती अनेक प्रश्न उभी करते. कुठल्याही त-हेच्या अनैतिक वर्तनाला तिथे स्पष्टीकरणाची पळवाट शोधताच येत नाही आणि मग काळाच्या ओघात संदर्भ बदलले असावेत अशी मनाची समजूत घालून कालाय तस्मै नमः असे म्हणून मौन स्वीकारावे लागते.

यानंतरच्या प्रकरणात वर्णाश्रमव्यवस्थेला धरून पुराणकथांचा नैतिकतेचा अभ्यास केलेला आहे. वर्णाश्रमव्यवस्था म्हणजे प्राचीन कालीन अस्तित्वात असलेली समाजसंघटनेची योजनाच होय. अनेक पुराणकथा वर्णाश्रमव्यवस्थेवर प्रकाश टाकतात. त्या वर्णाश्रमाचे तत्कालिन महत्त्व विशद करतात तर चातुर्वर्ण्याला कसे महत्त्व प्राप्त झाले याचाही सांगोपांग विचार करायला लावणा-या काही पुराणकथा आहेत. अगदी सुरवातीला वर्णव्यवस्था अत्यंत शिथिल होती. तेव्हा वर्ण हा जातीवरून नव्हे तर कर्मानुसार ठरत असे. माणसाचे वर्तन

हाच जणू श्रेष्ठ वर्ण मानला होता. जर ते वर्तन आदर्श असेल तर शूद्र सुद्धा ब्राह्मण वर्णात सहज प्रवेश करीत असे व अत्यंत नीच वर्तनामुळे ब्राह्मण सुद्धा शूद्र कुळात जात असत, उदाहरणच घ्यावयाचे तर गणिकापुत्र वसिष्ठ, चांडाल स्त्री पासून जन्मलेले पराशर आपल्या तपोबलाने ब्राह्मण बनलेले दिसतात. म्हणजेच तेव्हा वर्णाश्रमव्यवस्था व तिची बंधने शिथिल असावीत असे जाणवते.

परंतु कालांतराने ही बंधने अत्यंत कडक होत गेली असावीत असे वाटते. त्याचेच प्रतिबिंब अनेक पुराणकथांत पडलेले दिसते. उदाहरणच घ्यावयाचे तर शंबूकवघाची कथा घेऊ. जिथे त्रैवर्णिक आपल्या सद्वर्तनाने, शुद्ध आचरणाने सहज पणे ब्राह्मण वर्णात प्रवेश करून सामावून घेतले जात असत. असे सांगणा-या कथा आहेत तेथेच शंबूका सारख्या शूद्राने तपाचरण केल्यामुळे समाजावर अकाली मृत्यू सारखे संकट येत असे व त्यामुळे त्या शूद्राला देहदंडाचे शासन मिळे अशा कथा ही आहेत. सत्यकाम जबालेच्या खरे सांगण्यामुळे, स्वपुत्राच्या जन्माची खरी हकिकत सांगण्यामुळेच केवळ ती ब्राह्मणच असली पाहिजे असे ठणकावून सांगणा-या कथा एकीकडे आढळतात तर अजीगर्तसारखा ब्राह्मण 100 गार्गीसाठी मुलाला सुळावर चढविण्यासही तयार होतो, अजामीळसारखा ब्राह्मण आपले ब्राह्मणत्व विसरून, आपल्या स्वहित कर्तव्यांचा त्याग करून निंद्य कामात मग्न होतो असे ही या कथा सांगतात. परंतु येथे ब्राह्मणाने आपल्या वर्तनाचा त्याग केला, दुराचरण केले तरी त्याला मात्र शंबूकासारखा देहदंड मिळालेला नाही.

या सर्व कथां या परस्परांना छेद देणा-या आहेत आणि त्यामुळे पुराणकथांच्या अभ्यासकाला संभ्रमात पाडणा-या आहेत, हे निःसंशय यावरून आपण एवढाच निष्कर्षकाढू शकतो की, सुरवातीला अत्यंत शिथिल असलेली, गुणकर्माला अधिक महत्त्व देणारी, उदार धोरण असणारी ही वर्णाश्रमव्यवस्था कालांतराने अत्यंत मर्यादित झाली त्याचे कारण वर्णाश्रमभिमानी लोकच. त्यांनीच या शंबूकवघाच्या कथा जाणून बुजून प्रसृत केल्या असाव्यात.

नंतरच्या म्हणजेच अखेरच्या प्रकरणात पुराणकथेच्या नैतिकतेचा ललितसाहित्यावर झालेल्या परिणामाचा विचार केलेला आहे. पुराणकथेमध्ये कथानक व रंजकता असल्याने पुराणकथेचा व साहित्याचा अत्यंत

निकटचा संबंध आहे त्यामुळे पुराणकथेत असलेल्या नीति-अनीतीची प्रतिबिंबे ही आपल्याला ललितसाहित्यात पडलेली दिसतात. काव्य, नाटक, कथा साहित्याच्या या प्रकारात या पुराणकथांचे प्रतिबिंब आपल्याला प्रामुख्याने पडलेले आढळते. आपली आर्षमहाकाव्ये रामायण व महाभारत यांचा प्रभाव आजही ललित साहित्यावर आहे. रामायण व महाभारतातील पुराणकथांनी ललितसाहित्याला केवळ विषयच पुरविलेले नाहीत तर तत्कालिन समाजनीती, नैतिकता, अनैतिकता यांनाही विचार करावयास लावला आहे या सर्वांचे प्रतिबिंब आपल्याला कालिदास, भवभूती, माघ इ. साहित्यिकांच्या साहित्यात आढळते अर्थात पुराणकथेतील नीति-अनीतीचा प्रभाव साहित्यिकांवर अधिक पडला असल्याने त्यांनी निर्माण केलेले साहित्य अधिक आदर्श नीतिमान झालेले आहे. त्यांच्याही या साहित्याचा जनमानसावर अधिक प्रभाव व परिणाम झालेला आहे असे दिसते.

विविध विषयांवर प्रकाश टाकणा-या, अनेक त-हेची नैतिक व अनैतिक मूल्ये प्रतिपादन करणा-या या पुराणकथा आजही आबालवृद्धांना आकर्षित करतात. या कथा मनोरंजक म्हणून त्यांचा उपयोग केवळ करमणूकीसाठी मनोरंजनासाठी करणे हे योग्य नाही. या कथांतून सांगितलेल्या नैतिक मूल्यांचा अभ्यास करून त्यांचा उपयोग करून घेणे गरजेचे आहे.

त्यादृष्टीने या कथा नव्या पिढीला आवर्जून सांगितल्या पाहिजेत. त्यातील नैतिककल्पना, सद्‌विचार मनावर बिंबविले गेले पाहिजे. सदाचरणाला मिळणारे बक्षिस, अंतिम सुख यांची जाणीव करून दिली गेली पाहिजे व त्याचबरोबर या कथांमध्ये आलेल्या अनैतिक कल्पना, त्यांचा होणारा भीषण परिणाम, त्या अनैतिकतेमुळे भोगावे लागणारे दुःख, मनस्ताप यांसारख्या गोष्टी ही निदर्शनास आणून द्यावयास हव्यात. नीरक्षीर विवेकाने त्या अनैतिक गोष्टी, त्या कथांतील अनैतिक मांडणी दूर केली पाहिजे. समाजाला अधोगतीला नेणारी, माणसाचे अधःपतन करणारी मूल्ये टाकून देऊन, माणुसकीचा आदर्श जपणारी तेवढीच मूल्ये आजच्या कालाला अनुसरून विवेकाच्या कसोटीवर घासून नव्या पिढीपुढे ठेवली पाहिजेत.

अर्थात हे करित असताना स्वार्थसाधु व्यक्ती वा संप्रदाय पुराणकथांचा आश्रय घेऊन स्वार्थी व स्वहितकारक मूल्येही हेतूःपुरस्सर पसरवित असतात. अशाप्रकारच्या स्वार्थी व्यक्ती वा संप्रदाय यांनी पसरविलेल्या पुराणकथांपासून दूर राहणे गरजेचे आहे. त्यासाठी विवेक सतत जागृत ठेवायला हवा. मूळ पुराणकथा त्यासंदर्भात

कशी आहे याचा अभ्यास करायला हवा.

या सर्वांचा विचार करून पुराणकथा या अत्यंत प्रभावी माध्यमाच्या साहाय्याने नव्या समाजाची, आदर्श, उदात्त समाजाची निर्मिती करायला हवी. या नवनिर्मितीसाठी पुराणकथांची, त्यातील 'सद्' मूल्यांची विवेकाच्या साहाय्याने केलेला स्वीकार नक्कीच मार्गदर्शक ठरू शकेल हे निःसंशय.

* * *

